

МИСТЕЦЬКИЙ СПРОТИВ І МЕДІА-АКТИВІЗМ: УКРАЇНЬСЬКА ХУДОЖНЯ ПРАКТИКА В УМОВАХ ВІЙНИ 2022–2023 РОКУ

Левицька М. К.

ВСТУП

«*Inter arma silent Musae*» – класичний вислів Цицерона про взаємозалежність між війною та мистецтвами начебто заперечує можливість розвитку культури у час війни. Війни минулого, хоч і були руйнівними та спустошливими, однак залишали шанс вберегти частку культурної спадщини. Водночас, історія мистецтва, як і політична історія воєн, сповнені прикладами, коли конфлікти ставала каталізатором появи мистецьких шедеврів (монументів героїв, портретів, сюжетних полотен чи творів декоративного мистецтва – зброї, обладунків, прикрас тощо), стимулювали залучення мистецтва як фактору пропаганди, прославлення переможців, вшанування живих та полеглих героїв, конструювання історичної пам'яті тощо.

1. Формулювання проблеми і основні поняття.

Історіографія питання

Спостерігаючи нищівний рівень військових конфліктів ХХ і ХХІ століття, здається, що мистецтву не залишилося місця в таких умовах тотального знищення та дегуманізації. Більше того, в тоталітарних системах війна і пам'ять про неї задіяні задля творення певної суспільної єдності, як це видно на експлуатації росією міфу Великої Вітчизняної війни, конструюванні особливої художньої стилістики святкування 9 травня тощо¹. Дослідниця Світлана Набок слушно відзначила, що до повномасштабного вторгнення у свідомості більшості українців була лише одна війна – Друга світова (яку називали Великою Вітчизняною) та один День Перемоги – 9 травня (як наслідок колишньої державної політики пам'яті)². Трансформація візуальної символіки цієї війни докорінно змінилася після 2014 року (тоді як орден «Зірка Героя», чорно-помаранчева стрічка стала символом агресії на Донбасі та в Криму), вони були замінені в українському сучасному усвідомленні на червоний мак і гасло «Ніколи знову!». Загалом події 2022–2023 рр. після повномасштабного вторгнення показали наскільки мілітаризованою є російська культура і свідомість, цілеспрямовано

---

¹ Pakhomenko S., Tryma S. Identity and Propaganda in Russian-Ukrainian Hybrid Warfare. In: *Sojateadlane. Estonian Journal of Military Studies. Cultural, Peace, and Conflict Studies series. The Crisis in Ukraine and Information Operation of the Russian Federation*. 2016. Vol. 6. Issue 2. P. 42–54.

² Набок С. Образи війни і воїна: трансформація окремих аспектів політики пам'яті. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України*. 2016. Вип. 5–6. С. 197–228.

формована засобами пропаганди та специфічними візуальними маркерами; ці події також показали неухильність деконструювання українцями нарративу про вітчизняну війну та інші імперські/радянські історичні міфи.

Потреба переосмислення «візуального контенту», який супроводжує події в Україні після агресивного російського нападу 24 лютого 2022 р. (а фактично – від «повзучої» анексії 2014 р.), потребує залучення міждисциплінарної оптики, визначення підходів та чіткості дефініцій. Зокрема, у цьому розділі пропонується оцінити різні форми і способи відгуку українських художників-графіків на події війни в Україні через призму таких явищ як «культурний спротив/ cultural resistance» та «медіа-активізм/ media activism»³. Поняття культурного спротиву тісно пов'язане із залученням візуальних мистецтв як засобів пропаганди чи контр-пропаганди, засобів що формують образ ворога або активізують громадянські чесноти. Обгрунтуванням ідеї культурного спротиву можна вважати концепцію «soft power» мистецтва (культури), запропоновану Джозефом Найє (Joseph Nye) як «м'якої сили», що в багатьох випадках діє більш переконливо за політичний тиск⁴. Російська зовнішня політика ефективно просувала ідеологему «великої російської культури», експлуатуючи саме концепцію «soft power», що помітно у шітеті багатьох світових культурних майданчиків та гравців мистецького ринку до імен і творів російських класиків. Натомість, стан війни в самій Україні посприяв усвідомленню мистецтва і митців як «м'якої сили», сили, яка може оперативно і дієво реагувати на події та ефективно «мобілізувати» суспільство перед лицем ворога, формувати національний консенсус та спільні пріоритети. Значною мірою, такий статус візуальних мистецтв став можливим завдяки їх скерованості до медіа-активізму. Під медіа-активізмом маємо на увазі, насамперед, електронні форми поширення зображень (у форматі цифрової графіки, цифрової ілюстрації) через соцмережі, інтернет- і медіа-ресурси. Така форма медіа-активізму підкреслює зв'язок між візуальним мистецтвом/культурою та внеском соціальних діячів. У широкому сенсі, візуальний медіа-активізм – це використання творів мистецтва для привернення уваги громадськості до соціальних, політичних, економічних та екологічних конфліктів як форми опору гнобленню⁵. Такі повідомлення, цілеспрямовано виражені у візуальній формі, можуть

---

³ Визначення «культурний опір» як практику використання значень і символів для боротьби з панівною владою, формування нового бачення суспільних процесів, ввів у обіг ще у середині XIX ст. Метью Арнольд (есе «Культура і анархія»). Термін був переосмислений у останні десятиліття, зокрема через призму постколоніальних студій – Див. Rao V., Walton M. Culture and Public Action. Relationality, Equality of Agency, and Development. *Culture and Public Action*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2004. P. 3 –36; Berman, K. S. Finding Voice: A visual Art Approach to Engaging Social Change. University of Michigan Press, 2017; переосмислення поняття на українському матеріалі – Kozak N. Art Resistance against Russia's "Non-Invasion" of Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2022. Vol. IX. No. 1. P. 67–104.

⁴ Nye Jr., Joseph S. Soft Power. The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs, 2004. P. 20-24.

⁵ Spivey N. How Art Made the World: A Journey to the Origins of Human Creativity. New York: Basic Books, 2004. 288 p.

охопити широку аудиторію через соціальні медіа, таким чином наділяючи мистецькі форми новою суб'єктивністю, хоча й «розмиваючи» роль митця як автора. Звичайно, більшість знакових і резонансних графічних творів (плакатів, ілюстрацій, муралів), виконаних професійними художниками, вирізняються чіткими рисами авторської манери, неповторним стилем та технікою, вони формують іноді цілі серії робіт-реакцій на події війни. Однак, поширені у соцмережах, багаторазово репродуковані, такі твори із категорії артефакту переходять у категорію поточного мистецького висловлювання, яке може бути підхоплене і поширене будь-ким, формуючи новий режим образотворчого фольклору або інтернетлору⁶, виражаючи актуальні ідеологічні очікування суспільства. Характерно, що художники часто свідомо апелюють до образів і уявлень масової, популярної культури, опрацьовуючи власний індивідуальний досвід війни, надають йому форму спільного колективного досвіду, нового історичного наративу. Іншим важливим аспектом підтримки візуальних форм вислову в умовах війни є численні інтернет-платформи, електронні архіви, що збирають і документують мистецтво воєнного стану⁷. Багато із них працюють як бази даних, що поповнюються у поточному режимі і надають твори у вільний доступ, що робить їх актуальними серед максимально широкої (нерідко глобалізованої) аудиторії. Таким чином, із традиційного виставкового формату плакатної чи станкової графіки та книжкової ілюстрації сучасні зображення переходять у категорію нових текстово-візуальних «ефемерів», змінюючи також форми художньої практики⁸.

Теоретичне осмислення мистецького відображення військових подій чи конструювання образу війни у візуальній культурі має поважну традицію у західній (англомовній) історіографії. Починаючи від фундаментальних публікацій Х. Арендт про антропологію насильства, праці С. Зонтаг про документування і візуалізацію страждань засобами фотомистецтва і нових медіа, до публікацій про конструювання пам'яті про війну засобами візуальних мистецтв⁹. В фокус уваги західних дослідників також потрапляли міркування про образ ворога, про образ жертви і віктимізацію, про образи руїни, як наслідку війни¹⁰.

---

⁶ Інтернет-лор – визначення мультимедійних форм масової творчості у інтернеті, вивчається як інтегральна складова мережевої антропології. – Naumovska O. The Paradigm of Genres of Ukrainian Internet Lore of the Wartime 2022-2023. Report at the Dmytro Shtogryn International Ukrainian Studies Conference (University of Illinois Urbana-Champaign, 5-6 October, 2023).

⁷ Проекти «Документування досвіду війни» Львівського центру міської історії; «Архів мистецтва військового часу» ГО «Музей Сучасного Мистецтва»; «База креативних постерів» (агентство #Projector і журнал «Телеграф»); «Група Творчого Опору»; «Митці підтримують Україну» тощо.

⁸ Термін «ефемери» тут вживається у значенні миттєвих і недовготривалих форм графічного мистецтва (як листівки, оголошення тощо).

⁹ Arendt H. On Violence, Harvest Book, 1970. 106 p.; Зонтаг С. Спостереження за боєм інших / пер. з англ. Я.Стріха. IST Publishing, 2023. 144 с.; Murray A. Constructing the Memory of War in Visual Culture since 1914. The Eye on War. /ed. Ann Murrey. Routledge, 2018. P. 13–14.

¹⁰ Assmann A. Memory, Individual and Collective. *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*. (Goodin E.; Tilly F. eds.). Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 210 – 211; Carruthers S. *The Media at War* (2nd ed.). Bloomsbury Publishing, 2011. 344 p.

Серед українських авторів варто згадати публікації С. Набок (2017), Я. Назара (2016), А. Будника і К. Гамалії (2022) із теоретичним осмисленням проблематики візуальних мистецьких форм відображення війни, та аналітичні мистецтвознавчі, культурологічні, антропологічні дослідження про окремі категорії, образи, символи у полі візуальної культури загалом, та мистецтва графіки зокрема¹¹. Повертаючись до дефініції мистецького спротиву, маємо на увазі такі мистецькі форми, що надихають на боротьбу, формують спільну історичну пам'ять (на зразок виставкового проекту «Український щоденник», де взяло участь бл. 200 митців)¹²

2. Аналіз мистецьких форм і практик, як відповіді митців на війну

У цьому розділі розглянуто різні приклади і форми мистецьких реакцій на війну в Україні, як інституційні, так і персональні, верифіковані чи анонімні, здійснені як у виставковому форматі, так і в формі арт-інтервенцій (в тому числі на окупованих територіях). Джерельною базою дослідження стали матеріали з відкритих джерел (онлайн ресурсів, віртуальних архівів чи баз даних подій і творів мистецтва періоду війни)¹³, а також – зібрані авторкою коментарі та висловлювання митців. Оскільки видання не передбачає ілюстративного супроводу, то більшість наведених прикладів можна проглянути за посиланнями на відповідні інтернет-ресурси.

Важливо зазначити, що дослідження було інспіроване потребою донести до західної фахової аудиторії – як українське мистецтво та митці реагують на війну, як формується мистецтво спротиву та як організовується художня практика в умовах воєнного стану. Приклади, наведені у розділі, аналізуються переважно у хронологічній послідовності подій, однак сама

URL: <https://www.perlego.com/book/2990523/the-media-at-war-pdf> (Last accessed 18.11.2023); Keen S. *Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination* (2d ed.). New York: Harper Collins, 1998. P. 24, 33–35; Protas M., Bulavina N., Isychenko I. *Between Aesthetics and Imagination: The Ongoing Transformations of Ukrainian Art in the Times of the War. American Journal of Art and Design*. 2023. 8(2). P. 37–45.

¹¹ Набок С. Простір і пам'ять: на перехрестях контекстів. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України*. 2017. Вип.5 – 6. С. 244–253; Назар Я. Мистецтво про війну: між творчістю та агіткою. *BBC News – Україна*: веб-сайт URL: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/02/160222_war_art_lviv_hk (дата звернення 20.11.2023)

Будник, А., Гамалія, К. Образи «героя» та «ворога» в плакатах періоду війни. *Деміург: ідеї, технології, перспективи дизайну*. 2022. Т. 5. № 2. С. 188–200. URL: <http://demhuri.knukim.edu.ua/article/view/266901> (дата звернення 15.10.2023).

¹² Український щоденник 2022–2023 URL: <https://zn.ua/ukr/CULTURE/ukrajinskij-shchodennik-20222023-u-kijevi-vidkrilasja-vistavka-robit-mittsiv-stvorenikh-u-period-povnomasshtabnoho-vtorhennnja.html> (дата звернення 20.03.2024).

¹³ База креативних постерів: веб-сайт URL: <https://prjctr.notion.site/a441535fb4fb4a9cab4cda445ee3a869> (дата звернення 14.10.2023)

Документуючи війну: веб-сайт. URL: <https://www.lvivcenter.org/en/academic-en/research/documenting-war-2> (дата звернення 11.10.2023)

Архів мистецтва воєнного часу: веб-сайт. URL: <https://www.facebook.com/MOCAORGUA/posts/the-wartime-art-archive-is-one-of-the-most-important-emergent-projects-of-the-mo/395933419198101/> (дата звернення 03.12.2023).

хронологія не є визначальною, порівняно із представленням релевантних міркувань і висновків.

Взагалі, визначення змісту мистецьких практик українських художників-графіків доцільно розкривати через такі форми як:

- документування (наратив) подій;
- рефлексія;
- деконструювання міфів;
- творення нової героїки та моделей візуального спротиву.

Об'єктом уваги і вивчення стали приклади мистецьких практик та твори митців з різних міст України, із різним досвідом переживання війни, із різними творчими підходами тощо. Окремою сферою реалізації мистецьких практик в умовах війни в Україні від 2022 р. і дотепер можна назвати ініціативи студентів мистецьких ВНЗ, зокрема творчі проєкти студентів-графіків Української академії друкарства (далі – УАД), із якими авторка працює безпосередньо.

Саме (не)участь студентів у планованій, але так і не реалізованій виставці плакату в залах львівського Палацу мистецтв у березні 2022 р. можна назвати специфічною формою арт-активізму на момент початку війни. У виставковому просторі була запланована експозиція плакатів, присвячена видатним діячам української культури. Натомість, одразу після початку агресії та напливу втікачів з зони бойових дій зали Палацу мистецтв перетворилися на координаційний штаб допомоги біженцям. На підлозі галерей розгорнули спальні місця, там ночували жінки і діти, які виїхали з зони військових дій. А над ними, на стінах галерей – сучасне українське мистецтво. Студентські плакати стали символічним нагадуванням, що росія розпочала війну із нашою культурою та ідентичністю.

Оскільки студенти УАД постійно створювали плакати на різні теми у мирний час і це було одним із творчих завдань спеціальності «графічний дизайн», то з початку війни вони самі сформулювали для себе завдання: візуальними засобами висловлювати власні почуття щодо війни. Створюючи плакати перших днів війни, студенти писали у соцмережах, що так вони намагалися подолати страх і непевність. Зокрема, це виразно відобразили плакати Марії Кочерової «Ракетна атака» чи Анни Ковальчук «Діти страждають». В цей же час, студенти створили і підтримують сторінку в Instagram під назвою «Майстерня плакату» (@design.poster.61), де розміщують власні твори. Поступово зі студентських плакатів на тему російської агресії вдалося сформувати виставку (Палац мистецтв у Львові, січень-лютий 2024 р.). Тематика плакатів не лише викривальна і антивоєнна, окрему увагу автори присвятили соціально-значущим темам: необхідності реагувати на сигнали повітряної тривоги, потребі дбати про домашніх тварин, необхідності протидіяти ворожій пропаганді, розвінчувати брехливі меседжі тощо.

Паралельно, студенти-дизайнери повернули свої вміння у практичне русло: почали виконувати інфографіку, візуальну навігацію, веб дизайн для нових потреб. Адже поза державною системою, було створено багато волонтерських груп, які займалися гуманітарною допомогою цивільному

населенню, забезпечували логістику, координацію різних структур, і усім таким групам потрібні були різні види дизайнерської продукції. Дуже часто ці друковані матеріали виготовлялися в малих тиражах у домашніх умовах. Оскільки українці здійснили два потужних громадянських протести – революції 2004 та 2013/2014 рр. протестуючи проти фальсифікацій на виборах, вони мали великий досвід створення і ефективної діяльності таких «горизонтальних» мереж взаємодопомоги, і участь художників-графіків тут була одним зі зразків мистецького активізму.

Інша форма діяльності митців – мистецтво як терапія, щоб абстрагуватися від жахів війни і культивувати щось позитивне. Деякі художники почали займатися арт-терапією для дітей, що прибувають із розбомблених міст сходу України. На підставі численних фактів і свідчень самих художників можна стверджувати, що відбувається потужна інструменталізація мистецтва, яка здійснюється суспільством і самими митцями (часто спонтанно та поза межами політичних впливів чи вимог влади). Одним із проявів такого медіа-активізму було складання ганебного списку бізнесів, які підтримують війну в Україні, та поширення плакатів, що закликають до соціальної відповідальності бізнесу, щоб кожен споживач відчував, що він «на боці добра» (проект #Митці підтримують Україну, Арт-група «Pictoric» та ін.). Художник Антон Логов (насправді один із багатьох) зазначив, що з початку війни багато працював, але не для виставок, а для соціальних мереж – малював роботи, фотографував їх, викладав у соцмережі. Ось так виглядає нова інструменталізація мистецтва – як рух знизу, як усвідомлена відповідальність за долю країни.

Якщо аналізувати, як працював мистецький світ в Україні в умовах війни, то можна виділити й інші напрямки практичної діяльності. Окремі художники оголошували продаж творів меценатам в Україні і закордоном для збору коштів на армію чи постраждалих, за мотивами творів робилося багато мерчу, який також приносить прибуток. Художні критерії цього сегменту графічних творів орієнтувалися на масову культуру, її кліше і впізнавані образи. Прикладом може бути резонансна робота-мурал у Києві «Свята Джавеліна» авторства Євгена Шалашова (2012) та її численні репліки у постерах, стікерах (колаборація львівського художника Євгена Шалашова та канадського журналіста Крістіана Бориса), прибуток від яких перераховувався на потреби ЗСУ¹⁴.

Однак, значний сегмент арт-ринку був більше орієнтований на моральну підтримку армії та народу. Переважно, це твори графічного мистецтва, які

---

¹⁴ Євген Шалашов «Свята Джавеліна». *Суспільне. Культура*: веб-сайт. URL: <https://cdn4.suspilne.media/images/f6dd07ce79ed89f8.png> (дата звернення 06.08.2022)

Кріс Шоу, «Мадонна Калашнікова» плакат 2012 р. – *Chris Shaw. Rock-Posters*: web-site. URL: <https://chrishshawstudio.com/2022/03/madonna-kalashnikov-2022-ten-years-of-an-icon/> (дата звернення 06.08.2022); Карпюк С. У Києві створили мурал «Свята Джавеліна». *DFT. Magazine*: веб-сайт. URL: <https://donttakefake.com/u-kiyevi-stvorili-mural-svyata-dzhavelina-cherez-dekilka-godin-na-nomu-zamalyuvali-nimb/> (дата звернення 07.08.2022)

відгукувалися на актуальний літопис військових подій та миттєво поширювалися через соцмережі, їх друкували у формі листівок для пакунків із їжею та обладнанням для наших військових, плакати оздоблюють численні громадські волонтерські місця. Звичайно, це мистецтво має більше моральний, ніж комерційний вимір, однак компонент мистецького спротиву та медіа-активізму тут також виражений досить сильно.

Є чудовий приклад діяльності львівського художника Михайла Скопа, який впродовж перших тижнів війни створив серію мотивуючих постерів, зображення із яких також запусив на мерч. Причому, М. Скоп створював (і продовжує створювати) окремі аркуші графічного циклу – як пряму відповідь на певні медійні повідомлення чи події війни, реагуючи на інформаційну хроніку чіткими і виразними образами у стилістиці класичного плакату¹⁵. Для поширення своїх постерів Михайло Скоп використовує усі можливі інтернет-ресурси та соцмережі.

Одною із перших реакцій більшості художників на початок повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. і страшні події наступних днів, стала потреба фіксувати, документувати свідчення як українці реагують на цей новий болісний досвід. Прикладами саморефлексії і роздумів про долю людини стали альбоми портретних скетчів українців у творчості харківського художника і дизайнера Андрія Скрипки (серія портретів втікачів у евакуаційному потязі), альбом київської художниці і дослідниці візуальної культури Ірини Балтазюк¹⁶. В умовах обмеженості технічних засобів, часу і місця, вони фіксували ці портретні галереї обличь, які також можуть стати доказами людських страждань, що їх принесла російська агресія.

Особисті переживання знаходили вихід у формі мальованих щоденників, зокрема, на основі такого щоденника було підготовлено артбук Марії Кочерової під назвою «24». В основі задуму артбука – фіксація найбільш драматичних подій перших місяців війни в образах конкретних героїв показаних у медіа-повідомленнях, зображення ракетних атак по містах України, із топографією ударів. Оповідний ілюстративний фон артбука доповнюють короткі текстові вставки українською та англійською мовами. Таким чином, артбук «24» Марії Кочерової (науковий керівник Юлія Стемпіцька, УАД) може бути яскравим прикладом мистецької практики, що поєднує документування подій та рефлексію, і є орієнтованою на медіа-активізм, на донесення інформації до зовнішньої аудиторії¹⁷.

Іншою формою рефлексії над подіями війни є нон-стоп серія графічних замальовок харківської художниці, викладачки Харківської академії

---

¹⁵ Barry A. Reporting and Visualizing. *Visual Culture* /ed. Jencks, Chrise. New York: Routledge, 1995. P. 42 – 45.

¹⁶ Portrait Archive: *the War Diary*: web-site. URL: <https://mokonshu.art/en/art-news-en/portrait-archive-the-war-diary/> (Last accessed 06.03.2024).

¹⁷ Levytska M., Diadukh N., Stempitska Y. Creation of an Art Book: theoretical and practical aspects. *International scientific conference «Particularities of art's influence on personality development»*: Conference proceedings Riga, the Republic of Latvia. Riga, 2024. P. 141 – 143.

дизайну Дарії Хрисанфової під умовною назвою «Харків. Ми вдома»¹⁸. Вказана серія постійно доповнюється і «експонується» на Facebook сторінці авторки, зображення є у вільному доступі. Особисто переживши ракетний удар і контузію, Дарія не фокусується на документуванні деталей війни. Вона представляє війну як протистояння механістичних і руйнівних техногенних сил зла та сил живої природи, Всесвіту, людини, які неодмінно переможуть. Такий погляд на війну піднімає глобальні питання щодо відповідальності людства як біологічного виду за долю і майбутнє планети... Незважаючи на те, що мистецтво Дарії Хрисанфової має «камерний» характер поширення через ФБ-сторінку, але її твори помітили, їх залучали до кількох міжнародних виставок (зокрема у Польщі). Можна сказати, що мистецька стратегія художниці є прикладом нової моделі візуального спротиву.

3. Суспільно-значимі форми мистецького активізму

Як форму мистецького медіа-активізму можна виділити суспільну кампанію на підтримку полонених військового підрозділу Азов, що боронив Маріуполь до початку травня 2022. Образи захисників Маріуполя, факти легендарної оборони оточеного міста, інспірували художників до створення епічної оповіді – засобами плакату, цифрової ілюстрації, фотографії, колажної техніки тощо (постери Володимира Завадовського, Макса Паленка, Михайла Скопа та ін.)¹⁹. Однак, чи не найголовнішим підтвердженням медіа-впливу цих образів є їх поширення як офіційними засобами інформації (України і світу), так і самими маріупольцями у своїх соцмережах і приватних повідомленнях (експоновані на виставці у Львівському органному залі «#86. Маріуполь. Наживо».)²⁰

Якщо звертатися до форм мистецького спротиву як інструменту протидії ворогу та підтримання патріотичного духу українців у окупації, прикладом може бути рух опору «Жовта стрічка», де візуальний компонент є досить сильним.²¹ Варто навести кілька прикладів мистецького спротиву як форми небезпечного для життя активізму із окупованих територій (Херсон і Маріуполь). На стінах Херсона в 2022 р. з'явилися невеличкі друківані постери формату А5 (як ініціатива проти російського псевдо-референдуму в захопленому місті). Після звільнення Херсона з'ясувалося, що автором цих малюнків була місцева художниця Марія Лонюк (учасниця групи опору «Жовта стрічка».)²²

---

¹⁸ Дарія Хрисанфова: Ми вдома. *Інтерв'ю з України*: веб-сайт URL: <https://gozmova.wordpress.com/2023/11/03/dariya-khrisanfova/> (дата звернення 08.11.2023).

¹⁹ Левицька М. Релігійні образи у візуальному полі війни. Нові референції до традиції. *Текст і Образ. Проблемні питання історії мистецтва*. 2023. № 1 (15). С. 43 – 59.

²⁰ Про виставку “#86.Маріуполь.Наживо». *Суспільне медіа*: веб-сайт. URL: <https://suspilne.media/583591-mariupol-86-nazivo-u-lvovi-prezentnut-vistavku-fotorobit/>

²¹ Ініціатива «Ї проти Z». *Жовта стрічка. Рух громадянського спротиву*: веб-сайт. URL: <https://www.zhovtatrachka.org/> (дата звернення 25.03.2024).

²² Історія кївської художниці, яка малює війну. *Українська правда*: веб сайт URL: <https://life.pravda.com.ua/projects/prykhystry-svoyikh/2023/03/12/253300/> (дата звернення 21.02.2024).

Інший приклад візуального впливу мистецтва – мурал із дівчиною Каріною в Маріуполі, створений у 2015 р. Ця реальна жертва російського обстрілу міста у 2014 р. (6-річна дівчинка-мешканка мікрорайону Східний внаслідок обстрілу втратила маму і власні ноги) була нагадуванням та викривала брехливі заяви росіян про «8 років бомбардувань Донбасу». Страх перед правдою, вираженою у муралі, змусив окупаційну владу замалювати зображення у практично знищеному і знелюдненому місті восени 2022 р. Цей приклад підкреслює, що окупаційна влада знищує всі символічні українські знаки, маркуючи простір міста власними знаками військової присутності, підтверджуючи внесок мистецького спротиву у час війни.

Характерним прикладом мистецької практики візуального опору стало використання специфічних українських графем, які відрізняють українську кириличну абетку від російської (зокрема, графема літери «Ї»). На багатьох плакатах та листівках ця літера стала виразним маркером спротиву, наявності сил опору чи партизанського руху на окупованих територіях. Ворожа армія також активно використовувала латинські графеми на позначення певних завдань при вторгненні, і зараз активно просуваючи символіку літери Z чи V, які втім, до війни не мали для росіян жодних специфічних конотацій. Тоді як для українців символічне значення графеми «Ї» проявилось задовго до повномасштабного вторгнення: прикладом може бути встановлений у Рівному в 2013 р. пам'ятник літері «Ї». В умовах загрози життю, навіть нанесення на стіни чи дорожнє покриття чіткої і виразно-української графеми «Ї» стає актом політичного вислову, мистецького вислову.

4. Мистецтво плакату і практики деколонізації

Важливою характеристикою мистецьких висловлювань українських художників у плакатах стала деколонізаційна тематика та демонтаж усталених імперських і радянських міфів. Оскільки для росіян основою війни став набір вербальних та візуальних пропагандистських кліше, необхідно було зруйнувати ці кліше. Визначним критерієм у цьому процесі стала переоцінка історичних подій та постатей, серед яких – постать князя Володимира. Князь Володимир завжди був важливим і суперечливим історичним актором і знаковою постаттю для української та російської ідентичності та історичної пам'яті. Яскравим прикладом цього може бути пам'ятник князю Володимиру в Лондоні, встановлений українською діаспорою у 1988 році, коли мистецтво як політична дія зруйнувало концепцію спільної української та російської історії середньовіччя та хрещення Київської Русі, яка свідомо конструювалася в Російській імперії, радянському періоді та путінському періоді. Художник Олексій Чекаль назвав цей процес «битвою за наші імена», а художник Володимир Єрмоленко у березні 2022 р. створив плакат із закликом до оборони української столиці, де Володимир Великий зображений як відомий киянам монумент.²³ Крім того, митець використав референцію до образу біблійного

---

²³ Андрій Єрмоленко. Всі на захист Києва. *Reddit*: веб-сайт.

героя Давида, але з головою переможеного путіна, а не Голіафа (образ, що виразно «промовляє» до спільного європейського культурного поля).

На іншому полюсі іконічних маркерів радянської доби – київський монумент «Батьківщина-мати» (1981), що отримав численні «перепрочитання» у графічних висловлюваннях періоду війни 2022–2023 рр., цілком відмінні від первісного задуму соціалістичних ідеологів, про що свідчить виставка, організована у Національному музеї історії України у Києві в серпні 2022 р.²⁴

Серед українських іконічних постатей, що отримали нове візуальне трактування найбільш виразними є образи Тараса Шевченка і Лесі Українки. Після арт-інтервенції художника #sociorat на Майдані 2014, інші художники залюбки почали «модернізувати» канонічні образи українських класиків: у плакатах Дмитра Кришовського, Володимира Печуркіна чи Івана Лермакова письменницька іконографія змінилася на мілітарну, бойову. Трактування Шевченка, «зодягнутого» у образи поп-героїв масової культури у інтепретації Олексія Грехова, викликало досить гостру суспільну реакцію неприйняття, однак відкрило можливості до переосмислення канонічного уявлення про Шевченка, особливо у свідомості молодого покоління українців (як і задумував художник).

Тенденція до «скасування російської культури» (як один із характерних українських проявів глобальної cancel culture) стала дуже виразною в українській графіці воєнного часу. Діапазон реалізації цієї ідеї в художній практиці українських митців є дуже широкий: від фото-колажів «Товариство інформаційних інвалідів» авторства Ігоря Гусєва (виставка «Музи не мовчать» Львів, серпень 2022 р.)²⁵ до саркастичних постерів Макса Паленка («Російські класики», «Цариця Катерина в Одесі»)²⁶, або жорсткої викривальної графіки Олексія Ревіки, присвяченої деконструкції міфи російської духовності і російського православ'я (серія «Червона лінія»: «Демони», «Мавзолей. Сталінський патріархат», 2022).

Одним із найбільш впізнаваних образів російської культури у світі була матрешка, зображення якої у творах української графіків періоду війни набуло однозначно загрозливих конотацій. І це дуже добрий приклад ефективності і доступності форм мистецького спротиву – через впізнаваність і недвозначність попередження: матрешка – як «троянський

URL: https://www.reddit.com/r/Ukraine_UA/comments/v0i037/всі_на_захист_києва (дата звернення 22.03.2024).

²⁴ До дня Незалежності в Музеї війни відкриють виставку про трансформацію образу «Батьківщини-матері». *The Village Україна*: веб-сайт.

URL: <https://www.village.com.ua/village/culture/culture-news/329517-do-dnya-nezalezhnosti-u-muzeji-viyni-vidkriyut-vistavku> (дата звернення 22.03.2024).

²⁵ Музи не мовчать. *Суспільне медіа*: веб-сайт. URL: <https://suspline.media/250574-muzi-neh-movchat-u-lvovi-prezentuvali-misteckij-proekt-pro-vijnu/> (дата звернення 12.10.2022).

²⁶ Культурно-мистецька агенція Projector у співпраці із журналом Telegraf: веб-сайт URL: <https://prjctr.notion.site/a441535fb4fb4a9cab4cda445ee3a869> (дата звернення 04.12.2023).

кінь» російської культури, зображена у численних плакатах українських митців, поширених на міжнародну аудиторію.²⁷

Безумовно, одним із головних векторів мистецької активності українських графіків є творення нової героїки, вшанування індивідуальних образів українських воїнів та ЗСУ загалом. В цьому напрямку фокус уваги художників направлено на маркери історичної пам'яті суспільства, зокрема героїчні сторінки та постаті історії українського козацтва. Мілітарний козацький міф став доброю основою для формування сучасного модерного військового міфу України: тут і переформатування образу козака Мамає, і героїчне зображення командувача В. Залужного (графіка Воломира Реброва, Юрія Журавля, 2023).²⁸ Так само, в руслі історизованого трактування як «*Antemurale Christianitatis*» – «Оплоту християнської віри», ширше – борців із варварством і темрявою) зобразив українських воїнів Михайло Скоп (плакати «Stand with Ukraine», «No Fair. True Men», 2022).²⁹ Англomовна версія підписів одразу засвідчує свідому орієнтацію художника на міжнародну аудиторію та медіа-активізм із залучення допомоги Україні. Однак художник зазначає, що навіть без підписів, чи знання мови «...малюнки мають силу, бо вміють пробивати глядача, оминаючи вербальну комунікацію, мовні бар'єри. На відміну від текстів і фото, мальовані образи мають здатність відкидати все зайве і потрапляти прямо в мозок. Цей козир живопису змушує мене працювати.»³⁰

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи наведений візуальний матеріал, що ілюструє важливі і глибинні тенденції художніх практик в умовах війни, можна сформулювати певні висновки. По перше, відбулася неминуча інструменталізація мистецтва, зумовлена потребами оборони та суспільними очікуваннями і запитами до митців. На відміну від російської сторони, де така інструменталізація майже повністю була інспірована та контрольована владою, в Україні ініціативи і форми художніх практик визначає суспільство та самі митці. Зокрема, підтвердженням цьому є міркування багатьох графіків-ілюстраторів, які змінили свої завдання і переформатували власну тематику та стиль згідно потреб воєнного часу. Різноманіття форм художньої практики можна також вважати проявом цієї «горизонтального» переформатування мистецтва та ознакою медіа-активізму митців, залучених до підтримки про-українського порядку денного.

По-друге, медіа-активізм українських графіків виражений не тільки у відображенні резонансних (трагічних чи героїчних) подій війни, але у вмінні

---

²⁷ Калініченко А. Агресивна матрешка. *Тема:* веб-сайт URL: <https://meta.ua/uk/news/kurezi/50635-agresivna-matroszka-u-madridi-pokazali-baneri-z-simvolom-rosiyi-adaptovani-do-viini-v-ukrayini/> (дата звернення 28.03.2024).

²⁸ Ілюстрація із ресурсу: https://www.instagram.com/dark_academia_ua/p/CucpREWnCdL/?img_index=1

²⁹ Ілюстрації з особистої ФВ-сторінки автора – URL: <https://www.facebook.com/mykhaliloskop>

³⁰ Прокопенко І. Щоразу, коли змушений помовчати. *KyivDaily:* веб-сайт. URL: <https://kyivdaily.com.ua/myhajlo-skop/> (дата звернення 27.03.2024).

створити узагальнені візуальні документи, які сприймаються як додаткові важливі свідчення військових злочинів. Водночас, відштовхуючись від конкретних фактів, відображених у мас-медіа, українські художники пропонують власні узагальнення та рефлексії, власні яскраві образні висловлювання, доступні для світової аудиторії. Іконографія війни значною мірою формується з образів, які відображають не саму війну (її знаряддя чи наслідки), а те, що їй протистоїть, чи то природні життєдайні сили, чи людська воля, чи втручання небесних сил.

Проаналізовані візуальні образи періоду війни, демонструють, що частиною художньої практики є формування нової національної ідентичності (з використанням візуальних елементів). З іншого боку, вибрані графічні твори (та багато інших, не представлених тут), вказують на те, що художники, реагуючи на важливі повідомлення чи події, використовують набори образів, знайомі колективній (історичній) пам'яті (засновані на пам'яті родини, релігійній традиції та національній пам'яті). Значна частина графіки репрезентує більш героїзовану, специфічно українську національно-визвольну розповідь, спрямовану на мобілізацію патріотичних сил. Графічні твори українських митців засвідчують актуальність подолання колоніальної залежності та встановлення нового національного дискурсу, який уже був сформульований і тепер може бути вдосконалений на основі ідеї українства як політичної нації, демократичних ідеалів і принципів. Таким чином створюється модерний історичний наратив, із перенесенням діяльності учасників (військових, волонтерів) у символічний простір, як це характерно для ікони чи народного живопису. Водночас, значний вплив поп-культури в рамках сучасної візуальності не дозволяє цим образам переходити в архаїку. Здатність подолати обмеження як реального контексту, так і історичної пам'яті глядача, є суттєвим внеском сучасних українських митців у практики відображення воєнної реальності. Отже, сучасні види друкованої та цифрової графіки, як форма мистецького спротиву, репродуковані у друкарських техніках, поширювані у електронних медіа, є невід'ємною частиною різноманітних мистецьких практик, покликаних мотивувати, зміцнювати та підтримувати суспільство в умовах війни, спрямованої на знищення України та її ідентичності.

АНОТАЦІЯ

Триваюча російська експансія проти України, що має всі ознаки геноциду, показала, що культура і мистецтво є мішенню для агресора. Однак, суспільний запит і необхідність реагувати на виклики війни та ворожу пропаганду, протягом останніх двох років показали, що сучасна художня практика і сучасні українські медіа можуть бути ефективною «м'якою силою» (soft power) супроти цих викликів. У розділі досліджено характерні форми художньої практики, до яких змушені були звернутися українські художники-графіки в умовах війни. Також проаналізовано окремі аспекти реалізації ними форм мистецького спротиву та роль мас-медіа у вказаних процесах.

Література

1. Pakhomenko S., Tryma C. Identity and Propaganda in Russian-Ukrainian Hybrid Warfare. In: *Sojateadlane. Estonian Journal of Military Studies. Cultural, Peace, and Conflict Studies series*. The Crisis in Ukraine and Information Operation of the Russian Federation. 2016. Vol. 6. Issue 2. P. 42–54.

2. Набок С. Образи війни і воїна: трансформація окремих аспектів політики пам'яті. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 5–6. С. 197–228.

3. Rao V., Walton M. Culture and Public Action. Relationality, Equality of Agency, and Development. *Culture and Public Action*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2004. P. 3–36.

4. Berman, K. S. Finding Voice: A visual Art Approach to Engaging Social Change. University of Michigan Press, 2017.

5. Kozak N. Art Resistance against Russia's "Non-Invasion" of Ukraine. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. 2022. Vol. IX. No. 1. P. 67–104.

6. Nye Jr., J. S. Soft Power. The Means to Success in World Politics. New York: Public Affairs, 2004. P. 20–24.

7. Spivey N. How Art Made the World: A Journey to the Origins of Human Creativity. New York: Basic Books, 2004. 288 p.

8. Arendt H. On Violence, Harvest Book, 1970. 106 p.

9. Зонтаг С. Спостереження за болем інших / пер. з англ. Я. Стріха. IST Publishing, 2023. 144 с.

10. Murray A. Constructing the Memory of War in Visual Culture since 1914. *The Eye on War*. /ed. Ann Murrey. Routledge, 2018.

11. Assmann A. Memory, Individual and Collective. *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*. (Goodin E.; Tilly F. eds.). Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 210–211.

12. Carruthers S. *The Media at War* (2nd ed.). Bloomsbury Publishing, 2011. 344 p. URL: <https://www.perlego.com/book/2990523/the-media-at-war-pdf> (Last accessed 18.11.2023).

13. Keen S. *Faces of the Enemy: Reflections of the Hostile Imagination* (2d ed.). New York: Harper Collins, 1998. 86 p.

14. Protas M., Bulavina N., Isychenko I. Between Aesthetics and Imagination: The Ongoing Transformations of Ukrainian Art in the Times of the War. *American Journal of Art and Design*. 2023. 8(2). P. 37–45.

15. Набок С. Простір і пам'ять: на перехрестях контекстів. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5–6. С. 244-253/

16. Назар Я. Мистецтво про війну: між творчістю та агіткою. *BBC News – Україна*: URL: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/02/160222_war_art_lviv_hk (дата звернення 20.11.2023).

17. Будник, А., Гамалія, К. Образи «героя» та «ворога» в плакатах періоду війни. *Деміурж: ідеї, технології, перспективи дизайну*. 2022. Т. 5. № 2. С. 188–200. URL: <http://demiurge.knukim.edu.ua/article/view/266901> (дата звернення 15.10.2023).

18. Український щоденник 2022-2023: веб-сайт. URL: <https://zn.ua/ukr/CULTURE/ukrajinskij-shchodennik-20222023-u-kijevi-vidkrilasja-vistavka-robit-mittsiv-stvorenikh-u-period-povnomasshtabnoho-vtorhennja.html> (дата звернення 20.03.2024).
19. База креативних постерів: веб-сайт. URL: <https://prjctr.potion.site/a441535fb4fb4a9cab4cda445ee3a869> (дата звернення 14.10.2023).
20. Документуючи війну: веб-сайт. URL: <https://www.lvivcenter.org/en/academic-en/research/documenting-war-2> (дата звернення 11.10.2023).
21. Архів мистецтва воєнного часу: веб-сайт. URL: <https://www.facebook.com/MOCAORGUA/posts/the-wartime-art-archive-is-one-of-the-most-important-emergent-projects-of-the-mo/395933419198101/> (дата звернення 03.12.2023).
22. Євген Шалашов «Свята Джавеліна». *Сусільне. Культура*: веб-сайт. URL: <https://cdn4.suspilne.media/images/f6dd07ce79ed89f8.png> (дата звернення 06.08.2022).
23. Chris Shaw. Rock-Posters: web-site. URL: <https://chrishshawstudio.com/2022/03/madonna-kalashnikov-2022-ten-years-of-an-icon/> (дата звернення 06.08.2022).
24. Карпюк Є. У Києві створили мурал «Свята Джавеліна». *DFT.Magazine*: веб-сайт. URL: <https://donttakefake.com/u-kijevi-stvorili-mural-svyata-dzhavelina-cherez-dekilka-godin-na-nomu-zamalyuvali-nimb/> (дата звернення 07.08.2022).
25. Barry A. Reporting and Visualizing. *Visual Culture* /ed. Jencks, Chrise. New York: Routledge, 1995. 274 p.
26. Portrait Archive: *the War Diary*: web-site. URL: <https://mokonshu.art/en/art-news-en/portrait-archive-the-war-diary/> (Last accessed 06.03.2024).
27. Levytska M., Diadukh N., Stempitska Y. Creation of an Art Book: theoretical and practical aspects. *International scientific conference «Particularities of art's influence on personality development»*: Conference proceedings Riga, the Republic of Latvia. Riga, 2024. P. 141–143.
28. Дарія Хрісанфова: Ми вдома. *Інтерв'ю з України*: веб-сайт URL: <https://rozмова.wordpress.com/2023/11/03/dariya-khrisanfova/> (дата звернення 08.11.2023).
29. Левицька М. Релігійні образи у візуальному полі війни. Нові референції до традиції. *Текст і Образ. Проблемні питання історії мистецтва*. 2023. № 1 (15). С.43–59.
30. Про виставку “#86.Маріуполь.Наживо». *Сусільне медіа*: веб-сайт. URL: <https://suspilne.media/583591-mariupol-86-nazivo-u-lvovi-prezentuut-vistavku-fotorobit/>
31. Ініціатива «Ї проти Z». *Жовта стрічка. Рух громадянського противу*: веб-сайт. URL: <https://www.zhovtastrichka.org/> (дата звернення 25.03.2024).
32. Історія київської художниці, яка малює війну. *Українська правда*: веб-сайт URL: <https://life.pravda.com.ua/projects/prykhysty-svoiykh/2023/03/12/253300/> (дата звернення 21.02.2024).

33. Андрій Єрмоленко. Всі на захист Києва. *Reddit*: веб-сайт. URL: https://www.reddit.com/r/Ukraine_UA/comments/v0i037/всі_на_захист_києва (дата звернення 22.03.2024).

34. До дня Незалежності в Музеї війни відкриють виставку про трансформацію образу «Батьківщини-матері». *The Village Україна*: веб-сайт. URL: <https://www.village.com.ua/village/culture/culture-news/329517-do-dnya-nezalezhnosti-u-muzeyi-viyni-vidkryut-vistavku> (дата звернення 22.03.2024).

35. Музи не мовчать. *Суспільне медіа*: веб-сайт. URL: <https://suspilne.media/250574-muzi-ne-movcat-u-lvovi-prezentovali-misteckij-proekt-pro-vijnu/> (дата звернення 12.10.2022).

36. Культурно-мистецька агенція Projector у співпраці із журналом *Telegraf*: веб-сайт URL: <https://prjctr.notion.site/a441535fb4fb4a9cab4cda445ee3a869> (дата звернення 04.12.2023).

37. Калініченко А. Агресивна матрешка. *Meta*: веб-сайт URL: <https://meta.ua/uk/news/kurezi/50635-agresivna-matroska-u-madriddi-pokazali-baneri-z-simvolom-rosiyi-adaptovani-do-viini-v-ukrayini/> (дата звернення 28.03.2024).

38. Прокопенко І. Щоразу, коли змушений помовчати. *KyivDaily*: веб-сайт. URL: <https://kyivdaily.com.ua/myhajlo-skop/> (дата звернення 27.03.2024).

**Information about the author:
Levytska Mariana Korneliivna,**

Doctor of Historical Sciences, Candidate of Art History,
Professor at the Department of Graphic Design and Art of Books
Ukrainian Academy of Printing
19, Pidholoskom str., Lviv, 79020, Ukraine